

А. І. Смолік

Нематэрыяльная культурная спадчына: да праблемы станаўлення культуралагічнай катэгорыі

Абагульняюцца навукова-метадычныя падыходы беларускіх і замежных даследчыкаў да вызначэння сутнасці і зместу катэгорыі фундаментальнай культуралогіі «нематэрыяльная культурная спадчына», упершыню ўведзенай ЮНЕСКА ў тэкст Канвенцыі аб ахове нематэрыяльнай культурнай спадчыны. Аўтар адстойвае правамернасць інтэрпрэтацыі дадзенага паняцця з улікам нацыянальнай спецыфікі культуры розных краін свету. Аналізуецца трактоўка тэрміна дзяржаўнымі і навуковымі інстытуцыямі Беларусі.

Навуковае асэнсаванне сутнасці і зместу нематэрыяльнай культурнай спадчыны (НКС) адносіцца да пачатку 2000-х гг., калі ў Парыжы на 32-й сесіі Генеральнай канферэнцыі Арганізацыі Аб'яднаных Нацый па пытаннях адукацыі, навукі і культуры (далей – ЮНЕСКА) у кастрычніку 2003 г. была прынята Міжнародная канвенцыя аб ахове нематэрыяльнай культурнай спадчыны [5]. У навуковых колах свету распачаліся дыскусіі пасля фіксацыі гэтага паняцця міжнародным прававым актам. Да гэтага часу ў гуманітарных навуках не існавала дэфініцыя «нематэрыяльная культурная спадчына». У культуралагічным дыскурсе разглядаліся асобныя яе аспекты (абрады, традыцыі, фальклор і інш.) альбо НКС абазначалася тэрмінамі «духоўныя каштоўнасці», «гісторыка-культурная спадчына», «народная культура».

Тэрмін «нематэрыяльная спадчына» ўвайшоў у навуковы ўжытак з германа-раманскага моўнага асяроддзя. Англійскае слова «heritage» перакладаецца на беларускую мову як спадчына, а тэрмін «heriter» (ад лац. hereditare, hered-, heres heir) абазначае спадкаемец, пераемнік, прадаўжальнік. Яму ўласцівы такія асноўныя значэнні, як а) уласнасць, якая перадаецца ў спадчыну; б) нешта набытае ад папярэднікаў, сінонім «legасу» мае выражаную юрыдычную інтэрпрэтацыю; в) традыцыі. Англійскаму тэрміну «intangible», які перакладаецца як «неасязальны», эквівалентам служаць у французскай і іспанскай мовах immaterial, inmaterial, што азначае нематэрыяльны. Шэраг лінгвакультурологаў (А. Дэвалье, Т. С. Кур'янава, Ф. Мерас і інш.) ставяць пад сумненне поўную адэкватнасць тэрмінаў «intangible» і «immaterial». У заходнееўрапейскім дыскурсе вельмі часта ў тэорыі і практыцы побач з тэрмінам «нематэрыяльнае» (non-material) выкарыстоўваецца слова «неасязальнае» («intangible»). Гэтым падкрэсліваецца, што размова ідзе аб артэфактах, не арэчаўленых у прадметнай мове [7; 9; 10]. Паняцце «нематэрыяльная спадчына» шырока выкарыстоўваецца ў азіяцкіх краінах, перш за ўсё ў Кітаі і Японіі, з мэтай дакладнай перадачы непрадметных форм тра-

дыцыйнай культуры праз яе носбітаў, у выніку чаго ўзнікла яшчэ адно паняцце «жывыя скарбніцы чалавецтва» (living human treasures) [6; 8].

Аналіз прац беларускіх навукоўцаў і нарматыўна-прававых актаў, якія тычацца аховы культурнай спадчыны, паказвае, што ў іх рэдка ўжываецца канцэпт «нематэрыяльная культурная спадчына». Так, у Законе «Аб ахове гісторыка-культурнай спадчыны Рэспублікі Беларусь» выкарыстоўваюцца такія паняцці, як «нематэрыяльныя культурныя каштоўнасці» і «нематэрыяльныя праявы творчасці чалавека» [1, арт. 1]. У фундаментальнай культуралогіі пад культурнымі каштоўнасцямі разумеецца сукупнасць найбольш адметных па сваіх якасцях твораў інтэлектуальнай, мастацкай і рэлігійнай творчасці. У гэты пералік уваходзяць архітэктурныя і іншыя збудаванні, унікальныя творы рамёстваў, увесь набор археалагічных і часткова этнаграфічных рарытэтаў з нагоды іх старажытнасці. Культурнымі каштоўнасцямі з'яўляюцца таксама пэўныя квінтэсенцыі сацыяльнага вопыту грамадства, у межах якіх сабраны найбольш апраўданыя і сацыяльна эфектыўныя прынцыпы жыццядзейнасці: норавы, зычаі, стэрэатыпы, ментальнасць, узоры паводзін, ацэнкі, вобразы, інтэрпрэтацыі і інш.

Такім чынам, паняцце «нематэрыяльныя культурныя каштоўнасці» ахоплівае шырокае кола з'яў і працэсаў сучаснай жыццядзейнасці людзей.

Такім жа аб'ёмным з'яўляецца і паняцце «нематэрыяльныя праявы творчасці чалавека». Пад ім найперш трэба разумець спецыялізаваную сферу культуры, якая выконвае задачы інтэлектуальна-пачуццёвага адлюстравання быцця ў мастацкіх вобразах (гэта значыць усе віды мастацтва, уключаючы традыцыйныя і сучасныя). Такая інтэрпрэтацыя паняцця «нематэрыяльная культурная спадчына» навуковай супольнасцю і прадстаўнікамі юрыспрудэнцыі Беларусі, на наш погляд, з'яўляецца правамернай. Гэты падыход да паняцця, сфармуляванага ЮНЕСКА, адлюстроўвае нацыянальны аспект праблемы захавання НКС і таго вялікага значэння, якое яна мае для развіцця беларускага грамадства. Нацыянальная культурная спадчына з'яўляецца ўнікальнай для кожнай краіны, і Рэспубліка Беларусь імкнецца прадставіць лепшыя, найбольш значныя ў аксіялагічных адносінах артэфакты на міжнародны ўзровень.

Нягледзячы на розную інтэрпрэтацыю дэфініцыі НКС, адчуваючы яе недасканаласць і ўмоўнасць, прадстаўнікі розных сацыяльна-гуманітарных навук актыўна карыстаюцца разглядаемым тэрмінам для адрознення аб'ектаў матэрыяльных і прыродных. Дарэчы, узорам для змястоўнага боку канцэпту «нематэрыяльная спадчына» паслужыла паняцце «спадчына матэрыяльная», якое замацавалася раней і звычайна не абазначаецца экспліцытна як «матэрыяльнае», але знаходзіцца ў цеснай узаемазалежнасці з культурай і прыроднай спадчынай.

Акрамя дыскусій, выкліканых неадназначнасцю перакладу дадзенага тэрміна, не аслабла «дыскурсіўная фаза» спрэчак адносна зместу НКС. У Канвенцыі 2003 г. дакладна абазначаны артэфакты культуры, якія з'яўляюцца аб'ектамі НКС. У артыкуле 2 Канвенцыі «Нематэрыяльная культурная спадчына азначае звычаі, формы ўяўлення і выражэння, веды і навыкі, – а таксама звязаныя з імі інструменты, прадметы, артэфакты і культурныя прасторы, – прызнаныя супольнасцямі, групамі і, у некаторых выпадках, асобнымі людзьмі ў якасці часткі іх культурнай спадчыны» [5, арт. 2]. Такая спадчына праяўляецца ў: а) вусных традыцыях і формах выражэння, уключаючы мову ў якасці носьбіта нематэрыяльнай культурнай спадчыны; б) выканальніцкіх мастацтвах; в) звычаях, абрадах, святах; г) ведах і звычаях, якія адносяцца да прыроды і сусвету; д) ведах і навыках, звязаных з традыцыйнымі рамёствамі.

Дадзенае паняцце ў трактоўцы ЮНЕСКА не ўсімі навукоўцамі ўспрымаецца адназначна. Так, расійскі культуролог М. Е. Каўлен прытрымліваецца іншага вызначэння. На яго думку, пад НКС неабходна разумець сукупнасць заснаваных на традыцыі форм культурнай дзейнасці і выражэння, якія фарміруюць у суб'ектаў чалавечай супольнасці пачуццё самабытнасці і пераемнасці і прызнаюцца каштоўнасцю. Яна лічыць, што ў паняцце «нематэрыяльная спадчына» патрэбна ўключыць як аб'екты спадчыны, так і спосабы яе трансляцыі, сацыяльныя механізмы перадачы традыцыі ад чалавека да чалавека. Адзінкай вымярэння спадчыны, па яго меркаванні, выступае аб'ект нематэрыяльнай спадчыны [3, с. 62]. Аналагічнага падыходу да выяўлення сутнасці НКС прытрымліваецца таксама аўстралійскі археолаг Р. Гарысан, які сцвярджае, што нематэрыяльную спадчыну неабходна разглядаць як працэс збірання прадметаў і практык, якія выступаюць у якасці люстэрка для сучаснасці, звязанага з пэўным наборам каштоўнасцей, якія суб'екты культуры жадалі б узяць у будучае [10, р. 4]. Літоўскі гісторык Р. Чэпайтэне таксама схільна ўяўляць НКС як працэс стварэння значэнняў, дзякуючы якім ідэнтычнасць і сацыяльныя каштоўнасці становяцца спрэчнымі, пацвярджаемымі ці адхіленымі [7]. Кітайскія культурныя антрапологі Лю Чжуан і Му Яньлі адзначаюць, што канцэпцыя ЮНЕСКА не з'яўляецца самадастатковай у навуковых колах Кітая. Шэраг кітайскіх этнолагаў тэрмін «нематэрыяльны» суадносяць з паняццем «духоўная культура». У адпаведнасці з вызначэннем Камітэта па выратаванні грамадскай культурнай спадчыны Кітая, НКС азначае «прадукт культуры ці культуры, якія створаны папярэднікамі і засвоеныя сучаснікамі» [8, с. 184]. Такі падыход да сутнасці нематэрыяльнай спадчыны заснаваны на самаідэнтыфікацыі суб'екта культуры, які павінен пераканацца ў тым, што для яго пэўны артэфакт культуры з'яўляецца духоўнай каштоўнасцю, у адваротным выпадку спадчына будзе перапынена, і такі аб'ект культуры нельга аднесці да НКС.

Гарачай тэмай у культуралагічных колах стала пытанне аб прадстаўніках гуманітарных навук, якія павінны займацца даследаваннем НКС. Шэраг еўрапейскіх навукоўцаў схільны лічыць, што нематэрыяльная спадчына – гэта сфера этналогіі і антрапалогіі. Такого погляду, напрыклад, прытрымліваюцца антрапологі С. А. Аруцёнаў, Ю. У. Брамлей, Жуан Леал, Т. С. Кур’янава, К. В. Чыстоў і інш. Так, Андрэ Дэвалье перакананы, што дадзеныя з’явы даўно вядомы этнолагам, якія ўжо больш стагоддзя фатаграфуюць, запісваюць, здымаюць цырымоніі, святы, танцы, працэсы работы майстроў ці проста фрагменты паўсядзённага жыцця [9, р. 10].

У гуманітарным дыскурсе шырока распаўсюджаны погляд на праблему крытычнага даследавання нематэрыяльнай спадчыны, згодна з яким роля антрапалогіі прызнаецца толькі ў шэрагу астатніх гуманітарных дысцыплін. Прыхільнікі дадзенай пазіцыі лічаць, што феномен нематэрыяльнай культурнай спадчыны з’яўляецца хутчэй культуралагічнай і гістарычнай практыкай, вартай спецыяльнага вывучэння. Р. Чэпайтэне прытрымліваецца міждысцыплінарнага падыходу да аналізу НКС. На яе думку, даследаванне нематэрыяльнай спадчыны павінна засноўвацца не толькі на класічнай трыядзе археалогіі, архітэктуры і гісторыі, традыцыйна звязаных з матэрыяльнай спадчынай, а і на такіх дысцыплінах, як антрапалогія, геаграфія, культуралогія, музейалогія, педагогіка, сацыялогія, эканоміка і інш. [7, с. 173].

Расійскія даследчыкі артэфактаў НКС Т. П. Калугіна, Л. А. Клімаў, М. Е. Каўлен, А. М. Масцяніца, К. Я. Рыбак, Э. А. Шулепава і іншыя адстойваюць пазіцыю, паводле якой навуковая распрацоўка праблем НКС павінна адбывацца ў рамках музейнага ведавання. Так, Л. А. Клімаў сцвярджае, што «музей у адносінах да артэфактаў НКС выступае як складаны кадзіруючы механізм, які ажыццяўляе адбор з’яў культуры, іх вывучэнне і перадачу» [4]. Аналагічнай пазіцыі прытрымліваюцца беларускія культурологі і гісторыкі А. А. Гужалоўскі, Т. А. Джумантаева, А. М. Калбаска, С. К. Канановіч, І. Г. Лупашка і інш. Яны лічаць, што асноўнай задачай інстытуцый Рэспублікі Беларусь з’яўляецца музейная аб’ектаў НКС, экспанаванне іх на выстаўках у адпаведнасці з распрацаванай музейнай канцэпцыяй.

Адзначым, у разважаннях навукоўцаў размова ідзе аб гісторыка-культурнай спадчыне ў цэлым, а не толькі аб нематэрыяльнай спадчыне.

Акрамя праблемы вызначэння дысцыплінарных меж даследавання артэфактаў НКС маюцца і іншыя дыскусійныя праблемы. У прыватнасці, на працягу многіх гадоў не сціхаюць спрэчкі адносна навуковых падыходаў да патрыманіялізацыі нематэрыяльнай спадчыны. Так, расійскія культурологі М. Я. Кабіцкі і М. В. Калмыкова, зыходзячы з радыкальных поглядаў, сцвярджаюць, што вылучэнне з артэфактаў культуры аб’ектаў нематэрыяльнай спадчыны з’яўляецца вынікам

глобалізму, які мае негатывыя наступствы, так як заходнія краіны навязваюць астатнім цывілізацыям і культурам сэнсы, каштоўнасці і дыскурсы еўропацэнтрызму [2, с. 136]. Р. Чэпайтэне звяртае ўвагу на такі міжцывілізацыйны парадокс у галіне НКС, як змест «Рэпрэзентатыўнага спіса нематэрыяльнай культурнай спадчыны чалавецтва», які, на яе погляд, адлюстроўвае дваякія стандарты. Так, еўрапейскую культуру ў ім прадстаўляюць у асноўным толькі феномены, звязаныя з фальклорам, у той час як усходнія краіны ў сваёй большасці намінаваны артэфактамі высокай культуры (напрыклад, тэатрам ценяў і операй Кунку ў Кітаі, тэатрам Нагаку ў Японіі).

Такое разыходжанне ў поглядах, як нам падаецца, абумоўлена рознымі падыходамі да інтэрпрэтацыі аўтэнтычнасці ў краінах Захаду і Усходу. Гэта дазваляе экспертам НКС па-рознаму канструяваць артэфакты традыцыйнай культуры. Зыходзячы з мясцовага кантэксту аб'ектаў НКС, эксперты праводзяць дваякую аперацыю: дэкантэкстуалізацыю і рэкантэкстуалізацыю. У выніку такіх маніпуляцый яны пераўтвараюцца ў вялікую традыцыю, а з праяў грамадскага і культурнага жыцця розных сацыяльных груп – у знакі ідэнтычнасці, з аб'ектыўных аспектаў культуры – у суб'ектыўныя ідэнтытарныя эмблемы.

У сувязі з канструяваннем традыцыйнага ўзнікае праблема канцэпту «аўтэнтычнасці» і крытэрыяў, якія б дазвалялі адносіць тых ці іншыя працэсы і з'явы да аб'ектаў НКС. М. Е. Каўлен і беларускі філосаф Э. К. Дарашэвіч лічаць яго надзвычай важным. На іх думку, асноўнымі метадамі работы з аб'ектамі НКС павінны быць толькі тых, з дапамогай якіх магчыма выявіць арыгінальнасць артэфакта. Аналагічных поглядаў прытрымліваецца і кітайскі філосаф Лю Куйлі, які мяркуе, што пры вывучэнні аб'екта НКС неабходна зыходзіць з высвятлення, ці з'яўляецца ён пастаянным у часе і прасторы [6, с. 129]. Прыхільнікі такога падыходу да патрымання лізацыі артэфактаў НКС зыходзяць з таго, што культурныя працэсы і з'явы пастаянна змяняюцца з развіццём і прагрэсам гістарычнай эпохі. Адны з іх знікаюць назаўсёды, таму што больш не сумяшчальныя з новым сацыяльным асяроддзем. Іншыя працягваюць дэманстраваць сваю моцную жыццяздольнасць альбо набываюць новае развіццё ў розных праявах. Крытэрыі аўтэнтычнасці разам з афіцыйнымі мерамі, прынятымі ЮНЕСКА, дазволіць больш аб'ектыўна ажыццяўляць працэс вызначэння артэфакта спадчыны. Дарэчы, у Законе «Аб ахове гісторыка-культурнай спадчыны Рэспублікі Беларусь» падкрэсліваецца, што аб'екты НКС катэгорыі А павінны ўтрымліваць поўную аўтэнтычнасць і дакладнасць, быць безумоўнымі і нязменнымі [1, арт. 16].

Невыразнасць фармулёўкі суб'екта НКС у тэксе Канвенцыі 2003 г. спарадзіла вострую дыскусію вакол дылемы «індывідуалізм/халізм». Справа ў тым, што ў тэксе пры вызначэнні тэрміна «нематэ-

рыяльная спадчына» гаворыцца, што артэфакты НКС узнаўляюцца супольнасцямі і групамі. Дадзены групавы падыход не адлюстроўвае складанай рэальнасці, якую ўяўляе кантэкст бытавання спадчыны. Небяспечнасць у адносінах НКС заключаецца ў тым, што можа быць у новай форме ўзноўлена халістычная схема, якая аперыруе няпэўнымі калектыўнымі суб'ектамі, з аднаго боку, заменіць канкрэтных носьбітаў нематэрыяльнай спадчыны нейкай супольнасцю, напрыклад, грамадствам, а з другога – будзе спараджаць уласніцкі індывідуалізм, які імкнецца прадставіць спадчыну як эксклюзіўную. Маючы на ўвазе гэту акалічнасць, у кітайскіх нарматыўна-прававых дакументах, напрыклад, тэрміны «групавое» і «індывідуальнае», якія спараджаюць невыразнае вызначэнне нацыянальных і культурных меж, заменены на паняцці «народы ўсіх нацыянальнасцей», што падкрэслівае нацыянальныя атрыбуты НКС. У Законе Рэспублікі Беларусь адзначана, што нематэрыяльнае праяўленне творчасці чалавека, якое мае гісторыка-культурную каштоўнасць, можа перадавацца па рашэнні Міністэрства культуры ўстановам культуры, іншым юрыдычным асобам [Там жа, арт. 18].

Такім чынам, прааналізаваўшы погляды айчынных і замежных навукоўцаў у галіне захавання нематэрыяльнага праяўлення творчасці чалавека, можна канстатаваць, што дэфініцыя нематэрыяльнай культурнай спадчыны ў сучасным гуманітарным дыскурсе новая, яна яшчэ праходзіць працэс канцэптуальнага навукова-тэарэтычнага і юрыдычнага афармлення. Панарама айчынных, заходнееўрапейскіх і ўсходнеазіяцкіх даследчыкаў НКС стракатая і характарызуецца пэўнай міждысцыплінарнай раз'яднанасцю, а часам і адрывам ад найноўшых тэндэнцый сусветнай навукі. Навуковая распрацоўка праблем нематэрыяльнай культурнай спадчыны ў Еўропе і Азіі ажыццяўляецца галоўным чынам у межах музеязнаўства, гістарычнай культуралогіі, юрыспрудэнцыі і этнаантрапалогіі. Прадстаўнікі гэтых галін навукі ўзялі на сябе ролю асноўнай прафесійнай групы, якая выступае ў якасці даследчыкаў і экспертаў у дадзенай сферы. У сувязі з гэтым мяркуем, што інтэнсіўны разгляд і абмеркаванне пытанняў нематэрыяльнай спадчыны будзе садзейнічаць паглыбленаму разуменню дадзенай фармальна новай з'явы і выпрацоўцы эфектыўных практык і стратэгий яе выкарыстання.

1. Аб ахове гісторыка-культурнай спадчыны Рэспублікі Беларусь : Закон Рэсп. Беларусь, 9 студз. 2006 г., № 98-3 : у рэд. ад 8 мая 2012 г. № 374-3 // Консультант Плюс : Беларусь. Технология ПРОФ'2012 [Электронный ресурс] / ООО «ЮрСпектр», Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь. – Минск, 2016.

2. Кабицкий, М. Е. Организации «Слоу Фуд» и «Терра Мадре» и их деятельность по защите кулинарных и аграрно-промышленных традиций / М. Е. Кабицкий, М. В. Калмыкова // Традиц. культура. – 2016. – № 2. – С. 133–138.

3. Каулен, М. Е. Научные основы музеефикации нематериальных и средовых объектов в контексте музееведения / М. Е. Каулен // Вестн. Моск. гос. ун-та культуры и искусств. – 2006. – № 4. – С. 61–65.

4. Климов, Л. А. Музейон и интердисциплинарность / Л. А. Климов // Музей. – 2012. – № 4. – С. 42–45.

5. Конвенция об охране нематериального культурного наследия [Электронный ресурс] : принята 17 окт. 2003 г. 32-й сессией Генеральной конференции ООН по вопросам образования, науки и культуры (ЮНЕСКО) // UNESDOC. Цифровая библиотека. – Режим доступа: <http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002305/230504r.pdf>. – Дата доступа: 18.12.2018.

6. Куйли, Лю. Небо – Земля – Человек, или Время – Пространство – Обряд. Охрана нематериального культурного наследия по отношению к созданию экокультуры / Лю Куйли // Традиц. культура. – 2015. – № 4. – С. 127–131.

7. Чепайтене, Р. Культурное наследие в глобальном мире / Р. Чепайтене. – Вильнюс : ЕГУ, 2010. – 296 с.

8. Чжуан, Лю. Анализ и разъяснение понятия НКН / Лю Чжуан, Яньли Му // Юго-Западный университетский журнал: гуманитарные и общественные науки. – 2008. – № 5. – С. 180–187.

9. Desvallées, A. La muséologie et les catégories de patrimoine immatériel. Questions de terminologie, à propos de intangible heritage / patrimoine immatériel et patrimoine intangible / A. Desvallées // Museology and Intangible Heritage. International Symposium, org. by ICOFOM. 20th General Conference of ICOFOM. Complete edition of the papers. Seoul : ICOM. – München: MPZ. – 2004. – P. 7–14.

10. Harrison, R. Heritage: Critical approaches. Abingdon / R. Harrison. – New York : Routledge, 2013. – 268 p.

A. Smolik

Intangible cultural heritage: to the problem of culturological category's formation

The scientific and methodological approaches of the Belarusian and foreign scientists to the determination of the nature and content of the category of fundamental cultural studies “the intangible cultural heritage”, that have been firstly introduced in the text of the UNESCO Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, are summarized. The author defends the validity of the given concept's interpretation taking into account national cultural specificities of various countries of the world. The interpretation of the term by the governmental and academic institutions of Belarus is analyzed.

Дата паступлення артыкула ў рэдакцыю: 14.01.2019.